

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 23, Sayı/Issue: 44, Yıl/Year: 2021 (Aralık/December)

Müşâkele Sanatının Kavramsallaşma Sürecinde
Fahreddin er-Râzî

Fakhr al-Dîn al-Râzî in The Conceptualization Process of
al-Mushâkala (Verbal Similarity)

Mehdi Cengiz

Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı - Dr., University of Artvin Çoruh, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric

mehdicengiz@artvin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7593-1801>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 21/08/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/11/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2021

Atıf/Citation: Cengiz, Mehdi. "Müşâkele Sanatının Kavramsallaşma Sürecinde Fahreddin er-Râzî". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/44 (2021), 397-419. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.985761>.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Müşâkele Sanatının Kavramsallaşma Sürecinde Fahreddin er-Râzî

Öz

Kelâm, felsefe ve fıkıh usûlü alanında yazdığı eserlerle tanınan, 12. yüzyıl düşünürlerinden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) beyân, meânî ve bedî ilimlerinden oluşan belâgat disiplini hakkında *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i câz* adını verdiği bir eser kaleme almıştır. Edebi incelikten dolayı bir lafzın, aynı ifadede başka bir anlamda tekrar edilmesi olarak tanımlanan müşâkeleye, bu kitapta yer vermeyen Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* adlı tefsirinde bu sanatı yoğun olarak kullanmıştır. Fakat müşâkele, onun döneminde henüz terimleşmediğinden bu sanatı farklı isimlerle zikretmiş, hatta yer yer ilgili âyetleri tefsir ederken açıklama yapmayıp daha önce zikredilen başka bir âyete gönderme yapmakla iktifa etmiştir. Râzî'nin, müşâkele hakkındaki düşünceleri tam olarak tespit edilmediğinden konu ile ilgili ifadeleri yanlış anlaşılmıştır. Bu nedenle Râzî'nin, müşâkele sanatı hakkında dağınık halde zikrettiği cüzî malzemelerden küllî hükümlerin çıkarılması çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda makalenin girişinde müşâkele sanatının kavramsal çerçevesine yer verilecek, birinci bölümde Râzî'ye göre müşâkele sanatının mahiyeti; ikinci bölümde ise bu sanatın ona göre mecaz mı yoksa hakikat mi olduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Felsefe, Sekkâkî, Nihâyetü'l-icâz, Bedî, Müşâkele.

Fakhr al-Dîn al-Râzî in the Conceptualization Process of al-Mushâkala (Verbal Similarity)

Abstract

Fakhr al-Dîn al-Râzî (d. 606/1210), one of the 12th century thinkers, who is known for his works in the field of al-kalâm (Islamic theology), philosophy and fiqh (Islamic jurisprudence), wrote a work called *Nihâyat al-ijâz fi dirâyat al-i'jâz* on the 'ilm al belâgha (science of eloquence) consisting of the sciences of 'ilm al-bayân (the science of clarity of language), 'ilm al-ma'ânî (the science of meanings) and 'ilm al-badî (the science of ornamentation). al-Râzî, who did not include the art of al-Mushâkala (lexical simulation), which is defined as stating a word (lafz) by the form of another (word) in that book, used this art extensively in his tafsîr called *Mefâtihü'l-ğayb*. However, since al-Mushâkala was not yet termed in his time, he mentioned this art with different names. In fact, he did not explain while interpreting the verses and referred to another verse mentioned before. Since al-Râzî's thoughts about al-Mushâkala could not be determined exactly and his statements were misunderstood, the subject of our study is the extraction of general rule from the small materials that al-Râzî mentions about the art of al-Mushâkala. In this direction, the conceptual framework of the art of al-Mushâkala will be included in the introduction of the article. In the first part, the nature of the art of al-Mushâkala according to al-Râzî will be explained, and in the second part, it will be discussed whether this art is a metaphor or a reality for him.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Philosophy, al-Sakkâkî, Nihâyat al-Ījâz, 'İlm al-Badî, al-Mushâkala.

Giriş

Müşâkele sanatı hakkında bir hayli akademik çalışma yapılmıştır. Bunların bir bölümü Çifçi'nin *Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı (Problemler ve Eleştiriler)*¹ adlı makalesi gibi bir âlim özelinde mezkûr sanatı incelerken bir kısmı

1 Mehmet Faruk Çifçi, "Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı (Problemler ve Eleştiriler)", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 119-150.

Eliaçık'ın *Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatı*² isimli eseri gibi müstakil olarak bu sanatı tartışır. Diğer bazıları ise Zehiyye Seryârî'nin *Belâğatu'l-Müşâkele ve Delâletuhâ fi'l-Ķurâni'l-Kerîm*'i³ ve Selahattin Yılmaz'ın *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*⁴ adlı yüksek lisans tezleri gibi müşâkele sanatının uygulaması hakkında kaleme alınmıştır. Ayrıca Avnullah Enes Ateş'in *Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu*⁵ ve Ziyad Anwar Mahmood'un *the Translation of al-Mushâkala (Verbal Similarity) in the Prophetic Hadith into English: Problems and Strategies*⁶ adlı makaleleri müşâkelenin diğer dillere tercümesi ile ilgili olup Yusuf b. Muhammed es-Saîd'in *Dirâse 'akdiyye li ba'di's-şifâtiletî yuddeâ ennehâ min bâbi'l-müşâkele*'si⁷ ise bu söz sanatının akaid ile ilişkisi hakkında kaleme alınmıştır. Hilal ise Râzî'ye göre müşâkele sanatını tanıtmak yerine, sadece birkaç örnek vermekle yetindiği *Fahreddîn er-Râzî belâğiyen* adlı çalışmayı yapmıştır.⁸ Tespitlerimize göre müşâkele hakkında hazırlanan bahse konu akademik çıktıların, Râzî'nin bu söz sanatı hakkındaki fikriyatını yeterince ortaya koymadıkları düşünüldüğünden elinizdeki bu çalışma ile belâgat tarihi açısından önemli bir boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Sözlükte "iki şeyin birbirine benzeyip uyuşması" anlamına gelen müşâkele, belâgat terimi olarak "bir lafzın, farklı anlamlarda tekrar edilmesi", daha da kık bir ifadeyle "bir mananın, kendi lafzı dışında, tahkîken ya da takdîren daha önce geçen başka bir kelimeyle ifade edilmesi"⁹ şeklinde tarif edilebilir. Bu sanata, dersi dinlemeyip gülen bir öğrenciye hocasının "Gül bakalım! Ben de sınavları okuduğumda güleceğim" sözü, örnek verilebilir. Hocanın sözünde geçen gülmenin gerçek olmayıp öğrencinin gülmesinin karşılığı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu örnekte de görüldüğü üzere iki lafızdan birinin gerçek anlamında kullanılmadığı müşâkelede üç unsur vardır:

- 2 Muhittin Eliaçık, "Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi", *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2013), 6-15.
- 3 Zehiyye Seryârî, *Belâğatu'l-Müşâkele ve Delâletuhâ fi'l-Ķurâni'l-Kerîm* (Tilimsân: Câmi'atu Ebî Bekr Balkâyad, Yüksek Lisans Tezi, 2008).
- 4 Selahattin Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).
- 5 Avnullah Enes Ateş, "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017), 109-128.
- 6 Ziyad Anwar Mahmood, "The Translation of al-Mushâkala (Verbal Similarity) in The Prophetic Hadith Into English: Problems and Strategies", *Iraqi Journal of Social Sciences* 1/2 (2020), 3-14.
- 7 Yusuf b. Muhammed es-Saîd, "Dirâse 'akdiyye li ba'di's-şifâtiletî yuddeâ ennehâ min bâbi'l-müşâkele", *Mecelletu Câmi'ati'l-İmâm* 32 (1421/2000), 15-85.
- 8 Mahir Mehdi Hilal, *Fahreddîn er-Râzî belâğiyen* (Bağdat: Dârül-Hürriyye li-İtibâa, 1397/1977).
- 9 Hatîb el-Ķazvînî, *Telĥîsu'l-Miftâh* (Karaçi: Mektebetü'l-Büsrâ, 1431/2010), 116.

a) müşâkel, b) müşâkil ve c) 'alâka. Genellikle daha önce zikredilen ve gerçek anlamıyla kullanılan lafza müşâkel; şekil yönüyle müşâkele benzemekle birlikte anlamı ondan farklı olan diğer kelimeye müşâkil; iki lafız arasındaki şekilsel benzerlik ilişkisine ise alâka denir.¹⁰ Yukarıda zikredilen örnekte öğrencinin gülmesi müşâkel, şekil yönünden ona benzeyen kelime (güleceğim) ise müşâkildir. Alâka ise iki kelimenin zihindeki musâhabet(birliktelik)idir.

Müşâkele sanatı takdîrî ve tahkîkî olmak üzere ikiye ayrılır. Müşâkel ve müşâkilin ifadede açıkça zikredildiği müşâkele "müşâkele-i tahkîkiyye" adı verilirken sadece müşâkil bulunup ona eşlik eden müşâkelin açıkça zikredilmediği türe "müşâkele-i takdîriyye" denir.¹¹ Tahkîkî müşâkele ﴿مَنْ يَكِيدُ كَيْدًا﴾ ﴿وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾ "Şüphesiz onlar bir tuzak kurarlar, ben de tuzak kurarım."¹² âyeti örnek verilebilir. Bu ifadede müşâkel olan يَكِيدُونَ lafzı zikredilmiş ve arkasından müşâkil yani وَأَكِيدُ sözü kullanılmıştır. Mütenebbî'nin (ö. 354/965), Seyfûddeve el-Hamdânî'yi (ö. 356/967) överken söylediği aşağıdaki beyit ise müşâkele-i takdîriyyeye örnek olarak zikredilebilir. [et-Tavîl]

لَنَا مَلِكٌ لَا يَطْعُمُ التَّوَمَ هَمَّةً
مَمَاتٌ لِحَيٍّ أَوْ حَيَاتَةٌ لَمَيِّتٍ

*Bizim hükümdarımız uykuyu tatmaz; onun gayreti diri için ölüm, ölü için de hayattır.*¹³

Bu beyitte şair, Seyfûddeve'nin uyumamasını yemek yememeye benzetir. Müşebbehun bihin (yemek) zikredilmediği bu benzetmede (istiâre), *uykuyu tatmaz* lafzı müşâkil (benzeyen ikinci lafız) olup bunun müşâkeli (ilk lafız) lafzen söylenmeyen يَطْعُمُ الطَّعَامَ (yemek yer) sözüdür. Müşâkil bulunup müşâkel bulunmadığından bu beyitte, müşâkele-i takdîriyye vardır. Aynı şekilde hurma fidanı dikerken valiyi gören bir fakirin ona hitaben söylediği aşağıdaki beyitler de takdiri müşâkeleyle örnek verilebilir. [el-Kâmil]:

إِنَّ الْوَلَايَةَ لَا تَدُومُ لِوَاحِدٍ
إِنْ كُنْتَ تُنْكِرُ فَأَتَيْنِ الْآوَّلِ
فَأَعْرِضْ مِنَ الْفَعْلِ الْحَمِيلِ عَرَاتِنَا
فَإِذَا عُرِّتْ فَإِنَّهَا لَا تُعْرَلُ

*Hiç kimsenin valiliği sürekli değil, bunu kabul etmezsen, [bak bakalım] öncekiler nerede! Sen, güzel fiillerden fidan dik! Sen [görevden] azledilsen de, onlar azledilmez!*¹⁴

Bu beyitlerde fidan diken valinin güzel işler yapması, müşâkele yoluyla fidan dikme eylemi kullanılarak (فَأَعْرِضْ) ifade edilmiştir.

10 Adem Yerinde, "Belagat İlminde Müşâkele Sanatı", *Usul İslam Araştırmaları* 30/30 (2018), 18.

11 bk. İbn Ma'sûm, *Envâru'r-Rebî*; 5/285.

12 et-Tânk 86/15-16.

13 Ebü't-Tayyib Ahmed b. Hüseyin el-Mütenebbî, *Dîvânü Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî* (Beyrut: Dâru Beyrût, 1403/1983), 379.

14 es-Seyyid Ali Sadruddîn b. Ma'sûm el-Medenî İbn Ma'sûm, *Envâru'r-Rebî' fi Envâ'i'l-Bedî*; thk. Şakir Hâdî Şükr (Necf: Matba'atu'n-Nu'mân, 1389/1969), 5/286.

Müşâkelenin unsurlarından olan müşâkil, hakikî anlamında kullanılmadığından genellikle mecaz ile karıştırılır. Bu ikisi arasındaki fark, müşâkelenin tanımında geçen "başka bir kelimeyle ifade edilmesi (musâhabet)" kaydıyla açıklanabilir. Yani mecazda bir söz, hakikî anlamının dışında kullanılırken müşâkelede bir kelime, başka bir kelimenin yerine kullanılmaktadır. Dolayısıyla mecaz bir anlam yerine farklı bir anlamı; müşâkele ise bir lafız yerine başka bir lafız irade etmektir. İradenin peşi sıra mütekellim bir lafız, bir manaya tayin eder ki bu işleme istimâl adı verilir. Buna göre müşâkele bir manada kullanılan lafız, bu anlamda kullanılmayan başka bir kelime ile değiştirmektir.¹⁵ Söz gelimi "Onlar tuzak kurdular" sözünün arkasından zikredilen "Allah da tuzak kurdu" ifadesindeki "Tuzak kurdu" fiilinde "Tuzaklarına karşılık verdi" sözü mecaz değil, müşâkeledir. Çünkü "Tuzak kurdu" lafız, "Tuzaklarına karşılık verdi" lafzının yerinde kullanılmıştır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere müşâkelede ikinci lafız, birincisine mana açısından değil, şekil yönünden benzer. Fakat bu lafzî benzeyişin etkisi, anlamsal benzeyişten daha fazla olmadığından müşâkele sanatı, anlamı güzelleştiren sanatlar [el-muhassinâtü'l-ma'neviyye] arasında sayılmıştır.¹⁶

1. Râzî'ye Göre Müşâkele Sanatı

Râzî'nin müşâkele sanatının terimleşmesindeki rolünün tespit edilebilmesi için Râzî öncesinde bu söz sanatının geçirdiği değişimler ve zamanla bu sanata hangi adların verildiği belirlenmelidir. Edebî bir sanat olarak müşâkele sanatından bahseden ilk kişinin Ferrâ (ö. 207/822) olduğu söylenir.¹⁷ O, müşâkele ismi yerine "cezâ/ karşılık" (الجزاء) lafzını kullanır.¹⁸ Hicri 3. yüzyıl dil âlimlerinden İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise müşâkele ile ilgili âyetleri "Anlamaları farklı olduğu halde, bir fiilin karşılığının (çok daha vurgulu ve güçlü şekilde) aynı cümlede yine kendi lafzıyla ifadesini bulması"

15 Ebü'l-Hayr İsmüddîn Taşköprüzade Ahmed Efendi, Şerhu Fevâidü'l-Ğiyâsiyye min 'İl-meyi'l-me'ânî ve'l-beyân (Dersâdet: Dârü't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1312/1895), 272. Ayrıca bk. Yüksel Çelik, *Es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh» adlı eserinin tahkik ve tahlili edisyon kritik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), [Tahkik kısmı] 729-730; Çifçi, "Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı", 126.

16 Nitekim Sekkâki gibi klasik dönem yazarları müşâkele sanatını el-muhassinâtü'l-ma'neviyye arasında değerlendirmiştir. Bk. Ebü Yakûb Yusuf b. Muhammed es-Sekkâki, *Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1435/2014), 533.

17 İsmail Durmuş, "Müşâkele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/154.

18 Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dârü'l-Mişiyye li't-Telif ve't-Terceme, ts.), 1/117.

(الْحُرَّاءُ عَنِ الْفِعْلِ بِمِثْلِ لَمْ يَطَّهَّرْهُ وَالْمَعْنَىٰانِ مُحْتَلِفَانِ) başlığıyla inceler.¹⁹ Hicri 4. yüzyıla gelindiğinde Rummânî (ö. 384/994), müşâkeleyi "aynı kökten türemiş kelimelerin bir araya gelmesi" olarak tarif ettiği "tecânüs"ün alt başlığı olan müzâvece terimim ile adlandırır.²⁰ Hicri 5. asır dilcilerinden Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ise müşâkeleyi "şairin, şekilleri aynı, anlamları farklı olan kelimeleri, aynı beyitte farklı manalarda bir araya getirmesi" olarak tanımlar.²¹ Tespitlerimize göre bu farklı isimlendirmelerden sonra ilk defa Zemahşerî (ö. 538/1144), müşâkeleyi, bedî disiplininde işlendiği şekliyle edebî bir sanat olarak kullanmış²² ve yer yer bu sanata mukâbele demiştir.²³

Zemahşerî'nin tefsirinde yer verdiği belâgat uygulamalarını dikkate alan ve Abdülkâhir el-Cürçânî'nin (ö. 471/1078-79) *Delâ ilü'l-i'câz*'ı ile *Esrârü'l-belâğa*'sının yanısıra Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz*'ından da yararlanan Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*'un meânî, beyân ve bedî disiplinlerini kapsayan üçüncü bölümünü yazmıştır. Sekkâkî'nin bu eseri ile müşâkele sanatı kavramsal çerçevesini kazanmış ve sonraki dönemlerde çoğunlukla müşâkele adıyla anılmıştır. Müşâkelenin, Râzî'nin isteği doğrultusunda *Miftâhu'l-ulûm*'u yazan Sekkâkî'nin²⁴ elinde kavramsallaşıp sistemleştiği düşünüldüğünde bu sanatın farklı isimlerle anılması yani edebî bir sanat olarak yeni yeni oluşmaya başlaması ile müşâkelenin terimleşmesi arasında Râzî'nin köprü vazifesi görüldüğü söylenebilir. Bu yüzden Râzî'ye göre müşâkelenin mahiyetini ve özelliklerini tespit etmek, bahsi geçen sanatın geçirdiği tarihsel değişimi göstermek açısından önem arz eder.

Ne var ki Râzî, belâgat ilimlerine dair kaleme aldığı *Nihâyetü'l-îcâz* adlı eserinde müşâkeleye yer vermemiş ve farklı kitaplarında bu sanatı ifade etmek için muhtelif isimler kullanmıştır. Bu nedenle müşâkelenin tanımı, kısımları ve özellikleri, Râzî'nin, Kurân-ı Kerîm âyetlerini anlamak için belâgat sanatlarını yoğun olarak kullandığı *Mefâtihu'l-gayb* isimli tefsirindeki dağınık ve cüzî malumattan elde edilebilir.

19 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te vilu müşkili'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 171.

20 Ebü'l-Hasan Ali b. İsa el-Bağdâdî er-Rummânî, *en-Nüket fi i'câz'l-Kur'an* (*Selâsu resâil fi i'câz'l-Kur'an li'r-Rummânî ve'l-Hağğâbi ve Abdülkâhir el-Cürçânî* içinde), thk. Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlül Sellâm (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1395/1976), 99.

21 Ebû Zekeriyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî, *Kitâbü'l-kâfi fi'l-arûd ve'l-kavâfi*, thk. el-Hassânî Hasan Abdullah (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994), 199-200.

22 Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", 14; Durmuş, "Müşâkele", 32/155.

23 Muhammed Ebû Musa, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi tefsiri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğîyye* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1408/1988), 577.

24 Musa Alak, "Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz Adlı Eserinde Abdülkahir el-Cürçânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler", *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011), 17.

Râzî'ye göre aşağıdaki âyetlerde Allah (c.c.), kâfirlerin alaylarına (نَحْنُ مُسْتَهْرَؤُونَ) karşılık vermeyi, alay etmek (اللَّهُ يَسْتَهْرِئُ) lafzı ile ifade etmiştir. Ayrıca bu iki âyeti tefsir ederken müşâkele sanatının yaygınlığını göstermesi açısından pek çok âyet ve hadisi de zikretmiştir.

﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْرَؤُونَ ﴿١٥﴾﴾
 ﴿اللَّهُ يَسْتَهْرِئُ بِمِمْ وَمَدُّهُمْ فِي طُعْيَانِهِمْ يَغْمَهُونَ ﴿١٦﴾﴾

“İman edenlerle karşılaşıncı "inandık" derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise "Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz" derler. Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah'tır.”²⁵

Âyette geçen "مُسْتَهْرَؤُونَ" (alay etmekteyiz) lafzı, hakikî anlamda alay etmek anlamına gelirken aynı kökten türeyen "اللَّهُ يَسْتَهْرِئُ" sözü, müşâkele için getirilmiş olup “Allah, onların alaylarına karşılık verdi.” manasındadır. Râzî bu âyeti tefsir ederken müşâkele yerine, “bir şeyin karşılığının o şeyin adıyla isimlendirilmesi”²⁶ sözünü kullanır ve benzer bir durumun eş-Şûrâ 42/40, el-Bakara 2/194, en-Nisâ 4/142, Âli İmrân 3/54 âyetleri ve aşağıdaki hadisler için de geçerli olduğunu belirtir.²⁷ Râzî'nin mezkûr sözle müşâkele sanatını kastedip etmediğini anlamak için ilgili naslar incelenmelidir. Söz konusu hadislerin ilki kendini hicveden birisi hakkında Hz. Peygamberin söylediği şu sözdür:

اللَّهُمَّ إِنَّ فُلَانًا هَجَانِي وَهُوَ يَعْلَمُ أَنِّي لَسْتُ بِشَاعِرٍ فَاهْجُهُ، اللَّهُمَّ وَالْعَنَهُ عَدَدَ مَا هَجَانِي.

“Allah'ım falanca kişi beni hicvetti. Ve o biliyor ki ben şair değilim. Onu hicvet, Allah'ım onun hicivleri sayısınca ona lanet et.”²⁸

Bu hadiste zikredilen هَجَانِي “hicvetti” kelimesi hakikî anlamda, akabindeki فَاهْجُهُ “onu hicvet” ise birincil anlamıyla değil mecazî manada “onun hicvine karşılık ver” şeklinde kullanılmış olup her ikisi de aynı kökten türemiştir.

25 el-Bakara 2/14-15.

26 Elimizdeki nüshada ilgili cümlelerin aslı, باسم ذلك الشيء، يسمى باسم ذلك الشيء، şeklinde geçmekteyse de doğrusu باسم ذلك الشيء، جزء الشيء، olmalıdır. Çünkü bu nüshaya göre anlam “Bir şeyin cüz'ü o şeyin ismiyle isimlendirilebilir” şeklindedir. Fakat Râzî'nin bahsettiği konu, bir şeyin cüzü ile o şeyi isimlendirmek değil, bir şeyin karşılığının o şeyin adıyla anılmasıdır. Nitekim Râzî'nin bu kullanıma örnek olarak zikrettiği yukarıdaki âyet ve hadisler “bir şeyin karşılığının o şeyin adıyla isimlendirilmesi” ile ilgilidir.

27 Ebû Abdillâh (Ebû'l-Faḍl) Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420/1999), 2/309.

28 Rûyânî'nin *Müsned'*inde bu kişinin Amr b. Âs olduğu rivayet edilmektedir. Ebû Bekr Muhammed b. Harun Rûyânî, *Müsnedü'r-Rûyânî ve bi zeylihi'l-müstedrek mine'n-nuşûsi's-sâkuta*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî (Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1416/1995), 257. Ayrıca bk. Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkilil-âsar*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/199), 8/441; Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredar b. Şîrûye ed-Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zaglûl, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/506.

Râzî'nin bu hadisteki ifadeyi "bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi" şeklinde tavsif etmesi ile İbn Kuteybe'nin bahsi geçen hadisi "anlamları farklı olmakla beraber aynı lafızla fiilin karşılığını zikretmek" (الْمُجْزَاءُ عَنِ الْفِعْلِ بِمِثْلِ لَفْظِهِ وَالْمَعْنَيَانِ مُخْتَلِفَانِ) başlığı altında zikretmesi, müşâkele ismi benimsemeden önce karşılık "الجزء" ifadesinin yaygın kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.²⁹

Râzî'nin "bir şeyin karşılığının o şeyin adıyla isimlendirilmesi" şeklinde yaptığı tavsife örnek olarak zikrettiği ikinci hadis ise şöyledir:

تَكَلَّمُوا مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيبُونَ قَرَانَ اللَّهِ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا.

"Amellerden gücünüz yettiği kadarını yüklenin. Zira siz bıkmadıkça, Allah (c.c.) da bıkmaz."³⁰

Yukarıdaki ifadede ise ikinci fiil تَمَلُّوا حَتَّى (siz bıkana kadar) hakikî anlamında kullanılmış iken birincisi Allah (c.c.) bıkmayacağı için "amellere karşılık olarak sevap vermeyi terk etmez" manasındadır. Çünkü bıkmak fiili bir şeyi istedikten sonra yüksünüp ağır görmek anlamında olduğundan Tanrı'nın ulûhiyyeti ile bağdaşmayıp kulların vasıflarındandır.³¹ Nitekim muhaddis âlimler yukarıda zikredilen hadisi şerh ederken benzer açıklamalara yer vermiştir.³² Bu bağlamda temsil gücünün yüksek olması ve Râzî ile benzer açıklamalarından dolayı Bedrüddin el-'Aynî'nin (ö. 855/1451) sözlerine yer verilecektir. 'Aynî, bu hadiste müşâkele ve izdivâc sanatının olduğunu söyleyip bu edebî sanatı "manaları farklı olsa da iki lafızdan birinin diğerine muvafık olmasıdır" şeklinde tanımlar. Peşi sıra aynı durumun, eş-Şûrâ 42/40, el-Bakara 2/194 âyetlerinde de geçerli olduğunu öne sürer. Zikredilen âyetlere ilişkin Râzî ve 'Aynî'nin ifadeleri arasındaki benzerlik, her iki âlimin dile getirdiği sanatın aynı olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.³³

29 İbn Kuteybe, *Tevilü müşkili'l-Kur'ân*, 171.

30 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001), "Kitâbu'l-îmân", 31 (No. 43); Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü's-şâhihu'l-muhtaşar bi nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Kitâbu şalâti'l-müsâfirîn ve kaşruhâ", 30.

31 Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed 'Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Şâhihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/257.

32 Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilarifin b. Ali el-Münâvî, *Feydü'l-kadîr şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1391/1972), 4/354; Ebû'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüselam el-Mübârekfûrî, *Mir'âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Bombay: el-Câmi'atü's-Selefiyye, 1405/1985), 4/241; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evâtâr şerhi Münteke'l-aḥbâr* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 3/222.

33 'Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/257.

Râzî, Şûrâ sûresi 40. âyette geçen Allah'ın alay etmesi ifadesini açıklarken “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” şeklinde yaptığı izaha örnek olarak aşağıdaki âyeti zikreder.

﴿وَجَزَاء سَيِّئَةٍ مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾

“Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır). Ama kim affeder ve arayı düzeltirse, onun mükâfatı Allah'a aittir. Şüphesiz O, zâlimleri sevmez.”³⁴

Râzî, yukarıdaki âyeti açıklarken öncelikle “Seyyie (kötülük)'e karşılık vermeğe izin verilip meşru olduğu halde neden buna seyylie denilmiştir?” sorusunu gündeme getirir ve Zemahşerî'nin bu soruyu şöyle cevapladığını söyler:

Âyette zikredilen birinci fiil ve bunun cezası/karşılığı seyyledir. Çünkü bu, başına böyle bir şey gelen kimseye zarar verir. Allah (c.c.) şöyle der: “Onlara bir seyylie/kötülük dokunduğunda bunlar sendendir derler” burada kastedilen onların başına gelen musibet ve beladır.³⁵

Zemahşerî'nin bu sözlerinin ardından başka bir cevap olarak şunu da nakleder: “Mecaz yoluyla bir fiil, diğerinin mukabilinde kullanılınca diğerinin ismi buna verildi.” Bu iki görüş arasında tercih yapan Râzî, Zemahşerî'nin sözlerini daha doğru bulur.³⁶ Tîbî (ö. 743/1343) ise Zemahşerî'nin bu ayeti müşâkele olarak değerlendirmesine itiraz edip ifadede geçen سَيِّئَةٍ (kötülük) adlandırmasının “حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُفْرَبِينَ” (İyilerin iyilikleri, mukarreblerin kötülüğüdür) gibi olduğunu, yani onların affetmek yerine karşılık vermelerinin kötülük olarak nitelendirildiğini söyler.³⁷

Râzî'nin, müşâkele sanatını “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” şeklinde zikrettiği “bir diğer âyet de el-Bakara 2/194'tür:

﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾

“Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. (O hâlde) kim size saldırırsa, size saldırdığı kadar siz de ona saldırın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah takva sahipleriyledir.”³⁸

Bu ayetin tefsirinde Râzî, فاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ (size saldırdıkları kadar siz de onlara saldırın) cümlesinin takdirinin “Kim size karşı haddini aşarsa onlara mukabele edin.” şeklinde olduğunu; haddi aşanlara mukabele etmenin düşmanlık olarak isimlendirilmesinin sebebinin ise daha önce zikredildiğini

34 eş-Şûrâ 42/40.

35 Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûmi'l-ekâvil fi vucûhi't-tevîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987), 4/229.

36 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 27/604-605.

37 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 14/76-77.

38 el-Bakara 2/194.

söyler.³⁹ Râzî'nin daha önce geçtiği diyerek işaret ettiği açıklama aşağıdaki âyette geçen عُدْوَانَ (düşmanlık) lafzıyla alakalıdır.

﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيُكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ ائْتَمَّوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾

“Fitne kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.”⁴⁰

Râzî, yukarıdaki ayetin "Düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır" kısmını açıklarken “hak ve doğru olduğu halde neden savaşa düşmanlık ismi verilmiştir?” diye bir soru sorulursa, savaşın, kâfirlerin düşmanlığının cezası olduğunu, bu sebeple de buna, düşmanlık isminin verilebileceğini söyleyip bu bağlamda eş-Şûrâ 42/40, el-Bakara 2/194, Âli İmrân 3/54 ve et-Tevbe 9/79 âyetlerini de bu kullanıma misal olarak zikreder.⁴¹

Râzî'nin Allah’ın alay etmesi sözünü açıklarken “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi”ne örnek verdiği en-Nisâ 4/142. âyet şöyledir:

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كَسَالَىٰ يُرَآؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

“Gerçek şu ki, münafıklar (sözde), Allah’ı aldatmaktadırlar. Oysa O, onları aldatandır. Namaza kalktıkları zaman, isteksizce kalkarlar. İnsanlara gösteriş yaparlar ve Allah’ı ancak çok az anarlar.”⁴²

Yukarıdaki âyeti yorumlarken müşâkele sanatına dair hiçbir şey zikretmeyen Râzî, müşâkili yani وَهُوَ خَادِعُهُمْ ifadesini “onların tuzaklarına azapla karşılık verecektir” şeklinde açıklar.

Râzî'nin “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi”ne verdiği son örnek ise Âli İmrân sûresinin aşağıdaki âyettir:

﴿وَمَكْرُوا اللَّهَ وَاللَّهُ خَيْرٌ الْمَاكِرِينَ﴾

“Onlar tuzak kurdular. Allah da tuzak kurdu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır.”⁴³

Râzî yukarıda geçen ifadeyi yorumlarken mekr (tuzak kurmak)in, şerri karşı tarafa ulaştırmak için hile yapmaktan ibaret olduğunu, bunun ise Allah (c.c.) hakkında muhal olduğunu söyler. Dolayısıyla da ona göre tuzak lafzının Allah (c.c.) için kullanımı müteşâbihattandır. Bu durum ikinci tuzak kurma (مَكْر) fiilinin gerçek anlamda olmadığını ve mezkûr âyette Râzî'ye göre “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” yani müşâkele sanatının var olduğunu gösterir. Bu ayetin yorumuna kelâmî bir problem olarak yaklaşan Râzî, buradaki muhtemel üç anlamı zikreder. Bunlardan birincisi tuzak

39 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 5/293.

40 el-Bakara 2/193.

41 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 5/292.

42 en-Nisâ 4/142.

43 Âli İmrân 3/54.

kurmanın cezasının, tuzak kurmakla ifade edilmesidir. Bu duruma "Kötülüğün karşılığı onun misli ile kötülüktür."⁴⁴ âyetini örnek veren Râzî, benzer şekilde kandırmanın cezasının kandırma; alay etmenin karşılığının ise alay olarak isimlendirildiğini söyler.⁴⁵

Râzî'nin Allah'ın alay etmesini açıklarken zikrettiği eş-Şûrâ 42/40, el-Bakara 2/194, en-Nisâ 4/142, Âli İmrân 3/54 âyetleri incelendiğinde ilgili fiillerin karşılıklarının aynı eylemlerle adlandırıldığı görülmektedir. Fakat Râzî, bu âyetlerin hiçbirini açıklarken müşâkele terimini kullanmamış, bunun yerine "bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi" şeklinde açıklamayı tercih etmiştir. Ayrıca onun örnek olarak yer verdiği Bakara sûresi 194. âyette, konunun geçtiği eş-Şûrâ 42/40, el-Bakara 2/194, Âli İmrân 3/54, et-Tevbe 9/79 âyetlerine atıf yapmaktadır. et-Tevbe 9/79'un dışındaki âyetlerin açıklaması geride geçtiğinden yalnızca mezkûr âyet değerlendirilecektir.

﴿الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ

عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

"İnananlardan, istekleriyle ve farz edilenden fazla tasadduk edenlerle ve güçleri neye yetiyorsa ancak o kadar verenlerle alay edip onları ayıplayanları Allah, bu hareketlerinin karşılığı olarak cezalandırır ve onlar için elemli bir azap var."⁴⁶

Râzî bu âyette geçen سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ "Allah onlarla alay etti" ifadesini tefsir ederken "sen bu konuda kuralı öğrendin" der ve herhangi bir açıklama yapmaz.⁴⁷ Bu kuralın ne olduğuna ise aşağıdaki hadiste geçen "Rabbiniz hoşnut olur." ifadesini yorumlarken yer verir.

وَعَجِبَ رَبُّكُمْ مِنْ شَابٍ لَيْسَتْ لَهُ صَبُوءَةٌ

"Yoldan çıkmamış gençten Allah hoşnut olur."⁴⁸

Allah'ın hoşnutluğunun Âdemoğullarınıninkinden farklı olduğunu söyleyen Râzî; el-Enfâl 8/39, et-Tevbe 9/79 ve en-Nisâ 4/142 âyetlerini zikreder ve bu âyetlerde Allah'a nispet edilen tuzak kurma ve alay etmenin kullarınkinden farklı olduğunu dile getirir Akabinde ise ilgili konu hakkındaki kuralı şöyle açıklar:

Bu tür lafızlar arazların başlangıcına değil, nihâyetine hamledilir. Burada da durum böyledir. Bir şeyden şaşırın, onu büyük görür. Allah hakkında taaccüp, Allah'ın bu durumu büyük göreceği anlamına hamledilir. Bu hal kötü ise büyük bir azap, iyi ise büyük sevaplar vardır.⁴⁹

44 eş-Şûrâ 42/40.

45 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 8/236.

46 et-Tevbe 9/79.

47 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 16/111.

48 Ebü't-Tahir Meccüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi't-temyiz fi leğâifi'l-Kitâbi'l-'aziz*, thk. Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4/20.

49 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 26/324.

Görüldüğü gibi Râzî'nin zikrettiği bu kural belâğat disiplini yani müşâkele ile ilgili değil, Allah'a izafe edilen sıfatların tevîli ile alakalıdır. Yani alay etmek ifadesi Allah'a nispet edildiğinde bu kelimenin hakikî anlamında kullanılmadığı dolayısıyla da tevîl edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Râzî'nin âyetlere yaptığı göndermeler çerçevesinde "Bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi"ne dair yukarıda naklettiğimiz örnekler incelendiğinde bunların tahkîkî müşâkele ile yani müşâkil ve müşâkelin beraber bulunduğu cümleler ile alakalı olduğu görülmektedir. Buradan hareketle Râzî'nin takdîri müşâkeleyi tefsirinde kullanmadığı düşünülmemelidir. Çünkü Râzî, aşağıdaki âyette geçen Allah'ın boyası ifadesini yorumlarken müşâkelenin bu kısmı hakkında açıklama yapmıştır.

﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ﴾

"Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz."⁵⁰

Râzî yukarıdaki âyette geçen "Allah'ın boyası" ifadesi ile ne kastedildiği konusunda farklı görüşler öne sürüldüğünü fakat bunlardan en güzelinin "Allah'ın dini" manasının murat edilmesi olduğunu söyler. Allah'ın dininin neden boya ile ifade edildiği konusunda ise aralarında tercih yapmadan 4 vecih zikreder. Bunlardan birincisi şöyledir: Boya lafzının, din için kullanımının sebebi müşâkele tarikidir.⁵¹ Bu durum, ağaç diken ve senin de onun şerefli olmasını emretmek istediğin birisine -her zaman şerefli olan birisini kastederek- söylediğin şu söz gibidir: "Falancanın diktiği gibi sen de dik." (اغرس كما يغرس فلان) Bu cümlede zikredilen müşâkele, 'dik' sözü ile 'diken kişinin eylemi' arasındadır. Çünkü "Falanca gibi dik." demek "Onun gibi iyilik yap." anlamına gelir. Eğer ortada bir eylem olarak *dikmek* olmasaydı bu söz yerinde olmazdı.⁵² Bu örnekte yalnızca müşâkele lafzı (dik) bulunup ona eşlik eden müşâkel (şerefli olmak) zikredilmediği için müşâkele-i takdîriyye vardır. Yukarıdaki örneği her ne kadar ismini zikretmese de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından alan Râzî; el-Bakara 2/15, en-Nisâ 4/142, Âli İmrân 3/54, eş-Şûrâ 42/40 ve Hûd 11/38 âyetlerinin de yukarıdaki gibi olduğunu söyler.⁵³

Râzî'nin bu örnekte müşâkele sanatının ismini açıkça zikredip bu durumun daha önce açıkladığımız el-Bakara 2/15, en-Nisâ 4/142, Âli İmrân 3/54,

50 el-Bakara 2/138.

51 Rivayet edildiğine göre Hristiyanlar çocuklarını vaftiz ederken sarı renkli bir suya batırırlar-mış. Mezkûr âyette bu olaya işaret edilerek (boya) manasındaki صبغة kelimesi kullanılmıştır. Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 4/75.

52 Şerefüddin Hüseyin b. Muhammed et-Ṭîbî, *Fütûhü'l-ğayb fi'l-keşf an kınâ'r-reyb*, thk. İyâd Muhammed Ğavc - Cemil Benî 'Atâ (Dübey: Câizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013), 3/122.

53 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 4/75.

eş-Şûrâ 42/40 ayetlerinde de geçerli olduğunu söylemesi, Onun “Bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” sözüyle müşâkeleyi kastettiğini ve bu sözün sadece tahkiki müşâkeleyi içermediğini göstermektedir. Râzî'nin örnek olarak zikrettiği Hûd 11/38 âyet ise şöyledir:

﴿وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ وَكَلَّمَا مَرْعَالِيهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾

“Gemiyi yapıyor, kavminin ileri gelenleri kendisine her uğradıklarından onunla alay ediyorlardı. Dedi ki: Eğer bizimle alay ediyorsanız iyi bilin ki alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz.”⁵⁴

Râzî “Suhrîyyet/alay etme günah izlerindedir. O halde bu, bir peygambere nasıl uygun olur?” sorusuna tek seçenek olarak şöyle cevap verir: “Allah (c.c.) “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür”⁵⁵ ayetinde olduğu gibi buradaki mukabeleyi suhrîyyet olarak isimlendirmiştir.”⁵⁶ Râzî'nin bu sözleri ile sonraki dönem müfessirlerinin açıklamaları arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Söz gelimi Hâzin'in (ö. 741/1341) aşağıdaki yorumu Râzî'nin bahsi geçen açıklaması ile örtüştüğü gibi Râzî'nin mezkûr sözlerinin müşâkele sanatıyla alakalı olduğunu göstermesi açısından da kayda değerdir.

Eğer suhrîyyet/alay etmek, peygamberlik makamına yakışmaz; o halde nasıl Hz. Nuh, bizimle alay ediyorsanız iyi bilin ki alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz demiştir, dersin; ben derim ki: Bu fiil (ikincisi suhrîyyet) “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür”⁵⁷ ayetinde olduğu gibi izdivaç yoluyla cümlede müşâkele için kullanılmıştır.⁵⁸

Görüldüğü üzere Hâzin peygamberlik makamına alay etmenin yakışmayacağı gerekçesiyle ayeti tevil etmekte ve bu tevili yaparken de Râzî'nin örnek olarak verdiği Şûrâ sûresi 40. âyetini kullanmakta ve bu sanatı izdivaç yoluyla müşâkele olarak nitelendirmektedir.

Müşâkele sanatının tahkîkî ve takdîrî olarak iki kısmını da tefsirinde inceleyen ve “bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” ifadesi ile müşâkeleyi kastettiği anlaşılan Râzî'ye göre müşâkele sanatının mecaz mı yoksa hakikat mı olduğunun tespiti, bedî sanatlarından olan müşâkelenin beyan disipliniyle ilişkisini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2. Râzî'ye Göre Müşâkele Mecaz mı Yoksa Hakikat mi?

Müşâkele sanatının mecaz mı yoksa hakikat mı olduğu belâğat âlimlerince tartışılmıştır. Nitekim Teftâzânî (ö. 792/1390), Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm* adlı

54 Hûd 11/38.

55 eş-Şûrâ 42/40.

56 Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihi'l-ğayb*, 17/346.

57 eş-Şûrâ 42/40.

58 Alaeddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübübü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/484.

eserine yazdığı haşiyede bu sanatın ne hakikat ne de -muteber bir mecaz alakası bulunmadığı için- mecaz olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla müşâkele- nin, mecaz ve hakikatin dışında başka bir kullanım ya da müsâhabet alâkası bulunan mecaz olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹ Siyalkûfî (ö. 1067/1657) ise Teftâzânî'nin *el-Mutavvel'*ine yazdığı haşiyede müşâkelenin mecaz olduğu iddiası ile bu sanatın muhassinâti-bed'îyyeden sayılması arasında çelişki olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda Siyalkûfî mecaz ile müşâkele arasındaki ilişkiyi lafızları elbiseye benzeterak açıklamıştır. Buna göre müşâkele sanatında mâna bir elbiseden başka bir elbiseye nakledilirken mecazda lafız bir mânadan başka bir mânaya intikal etmektedir.⁶⁰ Kemalpaşazâde ise müşâkeleyi bir tür mecaz olarak kabul etmiştir.⁶¹ Müşâkelenin bir kısmının mecaz-ı mürsel, bir kısmının ise istiare kapsamında değerlendirildiği de ifade edilmiştir.⁶² Kendisinde mecaz ilgisi açık olmayan müşâkele örnekleri müsâhabet (beraberinde bulunma) alakasından dolayı bazı belâğat âlimlerince mecaz-ı mürsel olarak kabul edilmişse de bu konuda edebiyat çevrelerinin ortak bir kabulünden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Hatta bu bağlamda İbn Yakûb el-Mağribî, müşâkelenin ne hakikat ne de mecaz olduğunu öne sürmüştür.⁶³

Müşâkele sanatına farklı isimlerle yer veren Râzî'nin konuyla alakalı zikrettiği aşağıdaki örnekler incelendiğinde ona göre bu sanatın mecaz ya da hakikat olmasıyla ilgili iki farklı yaklaşım sergilediği göze çarpmaktadır.

2.1. Râzî'nin Müşâkeleyi Mecaz ile İlişkilendirmesi

Râzî tefsirinin pek çok yerinde müşâkele sanatını mecaz olarak değerlendirir. Bunlardan birincisi, aşağıdaki âyette zikredilen haram kelimesinin vacip anlamında kullanılmasıyla alakalıdır.

﴿وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾

“Helak ettiğimiz bir şehir halkının, dönüp bizim katımıza gelmemesine imkân yok.”⁶⁴

Râzî, yukarıdaki âyette geçen harâm lafzının vacip anlamına gelmesinin delilinin âyet, isti'mâl ve şiir olduğunu söyledikten sonra isti'mâlin delili ola-

59 Sa'düddîn et- Teftâzânî, *Şerhu'l-kısmi's-sâliis min Miftâhi'l- ulûm lil-Allâma et-Teftâzânî* (Cambridge: Houghton Library, Harvard University), 214b. <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990073453990203941> (Erişim 10 Haziran 2021).

60 Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyalkûfî, *Hâşiyetü's-Siyalkûfî alâ kitâbi'l-Mutavvel*, (Kum: Menşûrâtü'r-Radî, 1404/1983), 543.

61 Çiççi, “Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı”, 127.

62 Durmuş, “Müşâkele”, 32/155.

63 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Ya'kub el-Mağribî, *Mevâhibü'l-fettâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/505.

64 el-Enbiya 21/95.

rak iki zıt şeyden birinin, diğerinin adıyla isimlendirilmesinin, meşhur bir mecaz olduğunu söyler ve daha önce zikredildiği üzere Şûrâ sûresi 40. âyeti buna örnek olarak zikreder.⁶⁵ *el-Mahşûl* isimli fıkıh usûlü eserinde de bir şeyi zıddıyla isimlendirmeye Şûrâ sûresi 40. âyeti örnek veren Râzî, bunu mecazın alakaları arasında sayar.⁶⁶ Mecazın alakası benzerlik olur ise buna istiare adı verilir. Nitekim Râzî mecazın alakaları arasında saydığı müşâbehetin, muste'âr olarak adlandırıldığını söyler.⁶⁷ Benzer şekilde *Nihâyetü'l-îcaz'* da mecazın istiâreden umumi olduğunu ifade eder.⁶⁸

Râzî aşağıdaki ayeti tefsir ederken neden karnı üstünde sürünmeye, yürümek ismi verildiğini anlatırken ilgili kelimeye ya istiare ya da müşâkele bulunduğunu söyler.

﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

"Allah, bütün canlıları sudan yarattı. İşte bunlardan bir kısmı karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimisi dört ayak üzerinde yürür. Allah, dilediğini yaratır. Çünkü Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."⁶⁹

Râzî bu âyeti tefsir ederken neden karnı üzerine sürünmeye yürümek denildiğine dikkat çeker ve bebeklerin sürünmekle nitelendirilirken yürümekle vasıflanmadığını söyler. Bu soruya cevap olarak ise iki ihtimalden bahseder:

- Âyette istiare olabilir. Çünkü Araplar, devam eden iş hakkında, "iş yürüyor" derler. Benzer şekilde "Falancanın işi yürümüyor" da denilir.
- Yahut da yürüyenlerle beraber zikredildiğinden sürünenlere de müşâkele yoluyla yürüyen denilmiştir.⁷⁰

Râzî bir önceki âyeti tefsir ederken müşâkele sanatının meşhur bir mecaz olduğunu yukarıdaki âyette ise istiare ile müşâkelenin birbirinden farklı olduğunu söyler. Buna göre mecaz-ı mürsel ile umumi anlamdaki mecazın bir parçası olan istiareyi kastetmediği, dolayısıyla müşâkelenin ona göre mecaz-ı mürsel olduğunu söylemek mümkündür.

Benzer şekilde Râzî'nin aşağıdaki ayeti tefsir ederken iki mütelâzımdan birinin, diğerinin ismiyle adlandırılmasını anlatırken söyledikleri de onun müşâkeleyi mecaz kabul ettiğine örnek verilebilir.

﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾

65 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 22/185.

66 Ebû Abdillâh (Ebû'l-Faḍl) Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl fi ilmi uşûli'l-fıkıh*, thk. Taha Cabir Feyyaz el-'Alvânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 1/325.

67 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, 1/325.

68 Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd el-'Aclî el-İsfahânî, *el-Kâşif anî'l-Mahşûl fi ilmi'l-uşûl*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaḍ (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/277.

69 en-Nûr 24/45.

70 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 24/407.

“Yetimlerin mallarını zulümle yiyenler, ancak ateş yerler, o mallar, karınlarında ateştir adeta ve onlar, alevli ateşe atılacaklardır.”⁷¹

Yukarıdaki âyeti açıklayan Râzî, Şûrâ sûresi 40. ayette olduğu gibi iki mütelâzımdan birinin diğerinin ismiyle adlandırılmasının mecaz olduğunu öne sürer. Bu da ona göre müşâkele sanatının mecaz olduğuna delalet eder. Râzî'nin, Şûrâ sûresi 40. âyetteki mecazın alakası olarak “Bir şeyin karşılığının, o şeyin adıyla isimlendirilmesi” sözüyle yukarıda aynı âyeti açıklarken iki mütelâzımdan birinin diğerinin ismiyle adlandırılması sözü arasında çelişki akla gelmekteyse de bir mecazın birden fazla alakası olabilir.

2.2. Râzî'nin Müşâkeleyi Hakikat ile İlişkilendirmesi

Müşâkele sanatının mecaz olduğuna dair yukarıda zikredilenlerin aksine Râzî, aşağıdaki ayeti yorumlarken Zemahşerî'ye tabi olarak سَيِّئَةٌ kelimesinin lügat anlamından yola çıkar ve bu lafzın hakikî anlamında kullanıldığını öne sürer.

﴿وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلَهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾

“Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır). Ama kim affeder ve arayı düzeltirse, onun mükâfatı Allah'a aittir. Şüphesiz O, zâlimleri sevmez.”⁷²

Daha önce zikredildiği üzere Râzî “Seyyie (kötülük)'e karşılık vermeğe izin verilip meşru olduğu halde neden buna seyylie denilmiştir?” sorusuna Zemahşerî'nin kelimenin kök anlamına uygun olarak yaptığı yorum ile ya da “mecaz yoluyla biri diğerinin mukabilinde kullanılınca diğerinin ismi buna kullanıldı” diyerek cevap verilebileceğini zikredip doğru olanın Zemahşerî'nin görüşü olduğunu belirtir.⁷³ Âlûsî (ö. 1270/1854), Zemahşerî'nin ilgili yorumunda lafzın hakikî anlamına riayet edildiğini söyler.⁷⁴ Buradan hareketle Râzî'nin, müşâkeleyi hakikat olarak gördüğü söylenebilir.

2.3. Tercih

Râzî, Nisâ sûresi 10. âyette geçen ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا﴾ Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar.” ifadesini tefsir ederken Şûrâ sûresinin 40'ıncı âyeti olan

71 en-Nisâ 4/10.

72 eş-Şûrâ 42/40.

73 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 27/604-605.

74 Ebü's-Senâ Şihâbüddin Mahmud b. Abdillâh Âlûsî, *Rûhü'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-uzüm ve's-seb'i'l-me'ânî*, thk. Ali Abdülbari Atiyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 13/47; Benzer açıklamalar için bk. İsamüddin İsmail b. Muhammed Konevi İsmail Efendi, *Hâşiyetü'l-Konevi ulâ tefsiri'l-Beydâvi*, thk. Abdullah Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 17/254; Ahmed Hindâvî Hilâl, *el-Mebâhişü'l-beyâniyye fi tefsiri'l-Fahri'r-Râzî dirâsetun belâgiyyetun tafşiliyyetun* (Kahire: Emîre li't-Tibâa, 1420/1999), 241.

﴿وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ مِّثْلُهَا﴾ “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür.” sözüne değinmiş ve bu âyetin mecaz olduğunu⁷⁵ dile getirmiştir. Fakat Şûrâ sûresinde geçen yukarıdaki ifadeyi açıklarken hakikatin esas alınması gerektiğini öne sürer.⁷⁶ Bunun nedeni Ahmed Hindâvî Hilâl’in de belirttiği gibi ilgili ifadenin farklı açılarla yorumlanması ile alakalıdır.⁷⁷ Şûrâ sûresindeki سَيِّئَةٍ kelimesi, birinci fiilin karşılığı olmakla mukayyet, Râzî’nin hakikî anlamda kullanıldığını iddia ettiği Nisâ sûresindeki âyet ise mutlaktr. O halde Râzî’ye göre aynı cümlenin bazen hakikî bazen de mecazî anlamda kullanılabilirdiği, bunu belirleyen şeyin ise ifadenin siyâk ve sibâkı olduğu söylenebilir.

Ahmed Hindâvî Hilâl’e göre Râzî çoğu yerde müşâkelenin mecaz olduğunu söylerken bir yerde hakikat olduğunu öne sürmüştür. Dolayısıyla da Râzî’ye göre bu edebî sanatı mecaz kabul etmek daha evlâdır.⁷⁸ Fakat Râzî’nin سَيِّئَةٍ kelimesi hakkında yaptığı farklı yorumlar ve diğer ayet tevilleri, ilgili bağlamlarda değerlendirildiğinde onun müşâkele sanatına ne mecaz ne de hakikat dediğini bilakis bu konuda belirleyici olanın cümlenin bağlamı olduğunu gösterir. Nitekim Râzî, ﴿وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ مِّثْلُهَا﴾ âyetinde kötülüğün karşılığının kötülük olmasını yani kötülüğün cezasının kötü kimseye nispetle kötü olmasını, kelimenin kök anlamından yola çıkarak hakikat olarak değerlendirir. İki mütelâzımdan birinin diğerinin ismiyle isimlendirilmesinin ise mecaz olduğunu söyleyip biraz önce zikrettiğimiz aynı âyeti buna örnek verir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Şûrâ sûresi 40. âyetin hakikat ya da mecaza örnek olarak değil, müşâkeleye misal olarak zikredildiğidir. Çünkü bu âyette Karâfî’nin de dediği gibi iki vecih de caizdir.

1. İlgili lafız hakikî anlamında kullanılmıştır. Çünkü ceza suçluya zarar verir.
2. İlgili lafız mecazî anlamda kullanılmıştır.⁷⁹

Tefsirinden yapılan yukarıdaki alıntıların oluşturduğu kanaate göre Râzî için önemli olan, bir ifadede beraber zikredilen lafzın mecaz, istiare ya da hakiki anlamda olması değil, birinci kelimedenden farklı bir anlam taşımasıdır. O halde müşâkele aynı lafzın iki farklı anlamda bir arada kullanılmasıdır ki buna eşsüliller de dâhildir. Kısaca Râzî’ye göre müşâkelenin olduğu iki kelimedenden birincisi hakikî veya mecazî manada olabileceği gibi ikincisi de birincisi ile aynı anlamda olmamak şartıyla hakikat ya da mecaz olabilir.

75 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 9/506.

76 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 27/604-605.

77 Hilâl, *el-Mebâhişü'l-beyâniyye*, 241.

78 Hilâl, *el-Mebâhişü'l-beyâniyye*, 241.

79 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Nefâisü'l-uşûl fi şerhi'l-Mahşûl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcüd - Ali Muhammed Mu'avvaz (Mekke: Mekbetetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995), 2/885.

Sonuç

Aynı ifadede, bir lafzın farklı bir anlamda kullanılıp tekrar edilmesi olarak tanımlanan müşâkeleye ve bu sanat hakkındaki bazı tartışmalara, ilk dönemlerden itibaren kaleme alınan tefsir ve dil eserlerinde yer verilmiştir. Söz gelimi İbn Kuteybe, Tanrı'da bulunması muhâl olup yaratılmışlara ait olan sıfatlar, Allah'a nispet edilirse -eğer bu yerlerde ilgili kelime farklı bir anlamda tekrar ediliyorsa- müşâkele sanatının olduğunu ifade edip bu sanatı "anlamaları farklı olduğu halde bir fiilin karşılığının o fiille zikredilmesi" şeklinde açıklamıştır. Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserini kaleme almasıyla müşâkele sistemli olarak incelenmiş ve bu sanat yaygın olarak müşâkele adıyla anılmaya başlanmıştır.

Zaman açısından müşâkelenin gelişimi ile Sekkâkî eliyle sistemleştiği dönem arasında bulunan Fahreddîn er-Râzî'nin, bu sanatın kavramsallaşmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Belâgat disiplini hakkında yazdığı *Nihâyetü'l-îcâz*'da müşâkeleye yer vermemesine rağmen Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb* adlı tefsirinde bu sanatı farklı isimlerle zikredip özellikle kelâm konularıyla ilgili tartışmalarda yoğun olarak kullanmıştır.

Tefsirinde müşâkele sanatına genellikle "bir şeyin karşılığının o şeyin adıyla isimlendirilmesi" şeklinde yer veren Râzî, yer yer müşâkele ismini de kullanır. Müşâkeleyi tahkîkî ve takdîrî olarak iki kısımda incelemese de bu bölümlerle alakalı âyetleri tefsir ederken bu sanatı gündeme getirir. Mezkûr sanatla ilgili açıklama yaparken genellikle konu ile alakalı olan diğer âyetleri örnek veren Râzî, bu sanatın lafzî güzelliği üzerinde değil, anlamla olan yakın bağı üzerinde durur.

Müşâkele sanatının beyân disiplini ile yakın ilişkisi nedeniyle hakikat mi yoksa mecaz mı olduğu, mecaz ise mecaz-ı mürsel mi yoksa istiâre mi olduğu tartışılmıştır. Râzî bazı âyetleri yorumlarken müşâkele sanatının yaygın bir mecaz olduğunu, bazılarında ise hakikat olduğunu ifade eder. Onun konu hakkında verdiği örnekler incelendiğinde müşâkeleyi hakikat ya da mecaz olmaktan ziyade cümlenin bağlamına göre isimlendirdiği görülmektedir.

Kaynakça

- Alak, Musa. "Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-Îcâz Adlı Eserinde Abdülkahir el-Cürcânî'ye İtiraz Ettiği Meseleler". *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011), 1-17.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmud b. Abdillâh. *Rûhü'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-uzüm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Ali Abdülbari Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Ateş, Avnullah Enes. "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (2017), 109-128.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâşi'l-Arabî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çelik, Yüksel. *Es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh» adlı eserinin tahkik ve tahlili edisyon kritik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Çifçi, Mehmet Faruk. "Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı (Problemler ve Eleştiriler)". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 119-150.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyûnî Zaglûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Durmuş, İsmail. "Müşâkele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Musa, Muhammed. *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi tefsiri'z-Zemaşşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1408/1988.
- Eliaçık, Muhittin. "Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2013), 6-15.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Faḍl) Muhammed b. Ömer. *el-Maḥşûl fi ilmi uşûli'l-fikh*. thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Faḍl) Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebir)*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâşi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad. *Meânî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dârü'l-Mışriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *Beşâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Ali en-Neccâr. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Ḥâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Hilâl, Ahmed Hindâvî. *el-Mebâhişü'l-beyâniyye fi tefsiri'l-Fahri'r-Râzî dirâsetun belâğiyyetun tafşîliyyetun*. Kahire: Emîre li't-Tibâ'a, 1420/1999.
- Hilal, Mahir Mehdi. *Fahreddin er-Râzî belâğiyyen*. Bağdat: Dârül-Hürriyye li't-Tibâ'a, 1397/1977.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- İbn Ma'sûm, es-Seyyid Ali Sadruddîn b. Ma'sûm el-Medenî. *Envâru'r-Rebî' fi Envâi'l-Bedî*: thk. Şakir Hâdî Şükr. Necef: Matba'atu'n-Nu'mân, 1389/1969.
- İbn Yakub el-Mağribî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Mevâhibü'l-fettâh fi şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İsfahânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd el-Aclî. *el-Kâşif uni'l-Maḥşûl fi ilmi'l-uşûl*. thk. Adil Ahmet Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaḍ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ḳarâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Nefâisü'l-uşûl fi şerhi'l-Maḥşûl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.
- Ḳazvîni, Ḥatîb. *Telhîsu'l-Miftâh*. Karaçi: Mektebetü'l-Büsrâ, 1431/2010.
- Konevi İsmail Efendi, İsamüddin İsmail b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ tefsîri'l-Beyḍâvî*. thk. Abdullah Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Mahmood, Ziyad Anwar. "The Translation of al-Mushâkala (Verbal Similarity) in The Prophetic Hadith Into English: Problems And Strategies". *Iraqi Journal of Social Sciences* 1/2 (2020), 3-14.
- Mübârekfûri, Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam. *Mir âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. 9 Cilt. Bombay: el-Câmi'atü's-Selefiyye, 1405/1985.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali. *Feyḍü'l-ḳadîr şerhi'l-Câmi'î's-sağîr*. 6 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1391/1972.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Ḳuşeyrî. *el-Müsnedü's-şahîḥü'l-muḥtaşar bi naḳli'l-âdli uni'l-âdli ilâ Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâşi'l-Arabî, ts.
- Mütenebbî, Ebü't-Ṭayyib Ahmed b. Hüseyin. *Divânu Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrût, 1403/1983.
- Rummânî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsa el-Bağdâdî. *en-Nüket fi icâzi'l-Ḳur'an (Selâsu resâil fi icâzi'l-Ḳur'an li'r-Rummânî ve'l-Ḥattâbî ve Abdülḳâhir el-Cürçânî içinde)*. thk. Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Sellâm. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1395/1976.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Harun. *Müsnedü'r-Rûyânî ve bi zeylihi'l-müstedrek mine'n-nuşûşi's-sâḳita*. thk. Eymen Ali Ebû Yemânî. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1416/1995.
- Sa'îd, Yusuf b. Muhammed. "Dirâse 'akdiyye li ba'di's-şifâtiletü yudde'â ennehâ min bâbi'l-müşâkele". *Mecelletu Câmi'ati'l-İmâm* 32 (1421/2000), 15-85.
- Seryârî, Zehiyye. *Belâḡatu'l-Müşâkele ve Delâletuhâ fi'l-Ḳurâni'l-Kerîm*. Tilimsân: Câmi'atu Ebî Bekr Balkâyad, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Sekkâkî, Ebû Yakûb, Yûsuf b. Muhammed. *Miftâhu'l-ulûm*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014.
- Siyalkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed. *Hâşiyetü's-Siyalkûtî alâ kitâbi'l-Muṭavvel*. Kum: Menşûrâtü'r-Radî, 1404/1983.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylü'l-evṭâr şerhi Münteka'l-aḥbâr*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, ts.

- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkili'l-âsar*. 16 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/199.
- Taşköprüzade Ahmed Efendi, Ebü'l-Hayr İsmüddîn. *Şerhu Fevâidi'l-Ğıyâsiyye min İlme'yi'l-meânî ve'l-beyân*. Dersaâdet: Dârü't-Tıbâ'atî'l-Âmire, 1312/1895.
- Tebrizi, Ebü Zekeriyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali. *Kitâbü'l-kâfi fi'l-ürûd ve'l-kavâfi*. thk. el-Hassânî Hasan Abdullah. Kahire: Mektebetü'l-Ĥancî, 3. Basım, 1415/1994.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-kısmi's-sâliḡ min Miftâhi'l-ulûm lil-'Allâma et-Teftâzânî*. Cambridge: Houghton Library, Harvard University 1b-221a. <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990073453990203941> (Erişim 10 Haziran 2021).
- Ṭîbî, Şerefüddin Hüseyin b. Muhammed. *Fütûhü'l-ğayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-reyb*. thk. İyâd Muhammed Ğavc - Cemil Benî 'Atâ. Dübey: Câizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Ķur'ânî'l-Kerîm, 1434/2013.
- Yerinde, Adem. "Belagat İlminde Müşâkele Sanatı". *Usul İslam Araştırmaları* 30/30 (2018), 7-30.
- Yılmaz, Selahattin. *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Zemaḡşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an ḡavâmiḡi't-tenzîl ve uyûni'l-eḡâvil fi vucûhi't-tevîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1987.

Fakhr al-Dīn al-Rāzī in The Conceptualization Process of al-Mushākala (Verbal Similarity)

(Extended Abstract)

al-Mushākala, which Arab rhetoricians know very well, is defined rhetorically as stating a word not by its real sound but by the form of another word since the former is accompanied by the latter explicitly (تَحْقِيقًا) or implicitly (تَقْدِيرًا). With the writing of al-Sakkākī's work called *Miftāḥ al-'ulūm*, the Arabic art has been systematically examined, and this art has begun to be commonly known as al-Mushākala. Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210), who is located between the period of development of al-Mushākala art and systematization by al-Sakkākī, serves as a bridge in the systematization of this art. al-Rāzī one of the 12th century thinkers, who is known for his works in the field of al-kalām (Islamic theology), philosophy and fiqh (Islamic jurisprudence), wrote a work called *Nihāyat al-ijāz fī dirāyat al-i'jāz* on the 'ilm al belāgha (science of eloquence) consisting of the sciences of 'ilm al-bayān (the science of clarity of language), 'ilm al-ma'ānī (the science of meanings) and 'ilm al-badī' (the science of ornamentation). al-Rāzī, who did not include the art of al-Mushākala (lexical simulation), which is defined as stating a word (lafz) by the form of another (word) in that book, but used this art extensively in his tafsīr called *Mefātīḥu'l-ḡayb*. Although he does not examine the al-Mushākala in two parts as explicitly and implicitly, he brings up this art when explaining the verses related to these sections. When explaining the al-Mushākala, al-Rāzī, who usually gives examples of other verses that are related to the subject, does not focus on the literal beauty of this art, but on its close connection with meaning. Although al-Rāzī did not use the name al-Mushākala, while interpreting the verses, he said that Allah's response to the ridicule of the unbelievers (we were but mocking/ نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ) is called with the name of mocking (Allah mocks at them/ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ) and gave example from many verses and hadiths similar to this in terms of showing the prevalence of this art. Considering the examples mentioned by al-Rāzī, who gives the art of al-Mushākala with different names, two different approaches to the fact that this art is a metaphor or truth are stand out. According to Ahmad Hindavi Hilal, while al-Rāzī said that al-Mushākala is a metaphor in many places, he claimed that there is a truth somewhere. Therefore, according to al-Rāzī, it is better to accept this literary art as a metaphor. However, al-Rāzī's different interpretations of the word evil (سَيِّئَةٌ) and other verse interpretations, when evaluated in the contexts, show that he calls the art of al-Mushākala neither a metaphor nor a truth, but the context of the sentence is decisive. As a matter of fact, al-Rāzī considers in verse of "And the recompense of an evil done is a punishment equal to it"

that the response of evil is evil, that is, that the punishment for evil is bad in relation to an evil person, based on the lexical meaning of the word, as truth. According to al-Râzî, the important thing is that the word mentioned together in an expression has a different meaning from the first word, it is not whether it is metaphorical, metaphorical or literal. In that case, al-Mushâkala is the use of the same word in two different meanings, which includes homonyms. In short, according to al-Râzî, the first of the two words with al-Mushâkala can be truth or metaphor, while the second can be truth or metaphor, provided that it does not have the same meaning as the first. However, since al-Mushâkala was not yet termed in his time, he mentioned this art with different names. In fact, he did not explain in his exegesis of the verses, and referred to another verse mentioned before. Since al-Râzî's thoughts about al-Mushâkala could not be determined exactly, and his statements were misunderstood, the subject of our study is the extraction of general rule from the small materials that al-Râzî mentions about the art of al-Mushâkala. In this direction, the conceptual framework of the art of al-Mushâkala will be included in the introduction of the article. In the first part, the nature of the art of al-Mushâkala according to al-Râzî will be explained, and in the second part, it will be discussed whether this art is a metaphor or a reality for him.